

לשוחח תרבות עם העלייה הראשונה

עיון בין תקופות

עורכים:

יפה ברלוביץ
יוסף לנג

מוצאת הקיבוץ המאוחד

נ 1-81989 ב

ספריה עירונית
נס ציונה

לשוחח תרבות עם העלייה הראשונה

עיון בין תקופות

עורכת: יפה ברלוביץ
עורך משנה: יוסף לנג

הוצאת הקיבוץ המאוחד

Talking Culture: The First Aliya,
an Interperiod Discourse

(9)942.11

~~(9)94~~
108

עורך לשון: דן שביט

הספר רואה אור בסיוע:

סגן הנשיא למחקר, אוניברסיטת בר אילן
הקן על שם יצחק עקביהו, המחלקה לספרות עם ישראל,
אוניברסיטת בר אילן

©

כל הזכויות שמורות
להוצאת הקיבוץ המאוחד
Hakibbutz Hameuchad
Publishing House Ltd., Tel Aviv
Printed in Israel 2010
נדפס בדפוס חדקל, תל אביב תש"ע
אתר הוצאה www.kibbutz-poalim.co.il

סדר המאמרים:

הקדמה

העלייה הראשונה כמכוננת תרבות 9

ישראל ברטל

על הראשוניות: זמן ומקום בעלייה הראשונה 15

יוסף טובי

חזרת השבט התימני אל מעגל התרבות היהודית - עם העלייה הראשונה
ובעקבותיה 25

יוסף שלמון וקרן דובנוב

תרומתו של יחיאל מיכל פינס לתחיית הלשון העברית: חידושי מילים 47

יפה ברלוביץ

המושבה העברית: ראשיתה של תרבות ארץ ישראלית 70

יוסף לנג

המאבק על הזיכרון ההיסטורי - ספר היובל הגנוז: למלאת חמישים שנה
ל'אם המושבות' 110

מרגלית שילה

הקול הנשי: ההתיישבות החדשה בארץ ישראל כטרנספורמציה מגדרית
(1882-1903) 135

בת-ציון עראקי קלורמן

היחס אל ה'אחר' בתרבות הפוליטית של המושבה: מקרה ראשון לציון 157

נילי אריה ספיר

'ספר גדרה' לאמנון הורביץ: המתיישב כ'היסטוריון' 176

מרים קצ'נסקי

הדרשה ביידיש בשירות תנועת 'חיבת ציון' 198

אליהו הכהן

'על הררי ציון': בחיפוש אחר המנון לאומי 223

רן אהרנסון

אתרי עבר במושבות הראשונות: גשר תרבותי להווה 248

עפרה קינן ועמוס רון

ממוזיאון קהילתי לקהיליית מוזיאונים: מודל הבניית קהיליית מוזיאונים
וירטואלית למוזיאוני העלייה הראשונה 265

הקדמה / העלייה הראשונה כמכוננת תרבות

קובץ מאמרים זה ראשיתו ביום עיון שהתקיים באפריל 2005 באוניברסיטת בר אילן, במסגרת המחלקה לספרות עם ישראל והמכון לחקר הציונות הדתית. השאלה שעמדה במרכז הדיון היתה באיזו מידה הושתת המסד לבנייתה של התרבות הלאומית בארץ ישראל כבר למן העלייה הראשונה. הלאומיות היהודית נולדה, עוצבה והתפתחה באירופה של המאה התשע-עשרה, וממילא גם הטקסטים התרבותיים והספרותיים שלה, אבל מה קרה ללאומיות היהודית כשעלתה לארץ ישראל ופגשה את ה'מקום' שהזין את המיתוס הקיומי הקולקטיבי שלה במשך מאות שנות גולה? האם תגובותיה הראשונות, המיידיות, היו 'לבנות ולהיבנות' רק מבחינה כלכלית וחברתית, או שמא גם תרבותית? ובמילים אחרות, איך ומתי היתה 'הלאומיות היהודית' ל'לאומיות ארץ ישראלית'?

המחקר האקדמי לא הרבה לעסוק בעלייה הראשונה במהלך העשורים הראשונים של תקופת המדינה, ורק עם מלאת מאה שנה לעלייה זו, ועם צאת קובץ המחקרים הראשון (*ספר העלייה הראשונה*, בעריכת מ' אליאב 1982), נפתח צוהר להתעניינות, לימוד ובדיקה מחדש. שמונה שנים לאחר מכן ראה אור קובץ מחקרים שני (*תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה*, בעריכת י' קולת, 1990), כספר ראשון בסדרה על אודות ההיסטוריה היישובית של טרום המדינה. שני קבצים אלה עוסקים כאמור בהיסטוריות השונות של היישוב: מתולדות המושבות ו'היישוב הישן', דרך יחסי יהודים-ערבים, הממשל העות'מאני ומעורבותן של המעצמות האירופאיות, ועד ביטויים ראשונים להתארגנותה ולפיתוחה של 'חברה חדשה', המתחילה למסד את לאומיותה במסגרות תרבותיות אלמנטריות, כמו חינוך (בתי ספר ושיטות לימוד), עיתונות, ספרות וספריות.

בקובץ זה ביקשנו להמשיך להרחיב וללכד את הסוגיות שעניינן תרבות. שהרי התקבצותה של העלייה הראשונה היוותה צומת מפגש לא רק למתיישבים החדשים שהביאו מתפוצותיהם את תרבויותיהם היהודיות ואת השגותיהם הלאומיות ("רב לאומיות" בניסוחו של י' ברטל, *מאומה ללאום*, 2002), אלא גם לייצוגים התרבותיים המקומיים של מגזרים, עדות ולשונות. לפיכך, אין תימה שכבר מלכתחילה התבקש כאן ייצורה של תרבות עברית ארץ-ישראלית, כך שניתן יהיה לדמיין באמצעות סמליה, טכסיה, צופניה וכיו"ב, את שיוכם ושיתופם לקהילה יישובית אחת. ואכן חרושת ה'המצאות' ו'החידושים' התרבותיים בתקופה זו של ראשית ההתיישבות מפתיעה באינטנסיביות שלה. כך שגם אם פסי הייצור מצטיירים לא פעם

כמגששים, מגמגמים ואפילו מלאכותיים בניסויים הנועזים שלה, ההתחקות אחר דינאמיקה עקשנית זו, מבקשת את בדיקתה וחקירתה.

למותר לציין כי מרחב ה'המצאות' והניסויים של העלייה הראשונה, התפרס בראש ובראשונה על פני היישובים החקלאיים (דהיינו המושבות). שם נמצאו מקורות השראתה, נביעתה, ולא כל שכן יישומה. שהרי קודם כל היבנתה התרבות הלאומית את עצמה בהקשר של חזרה אל האדמה, הטבע והנוף, ובכך היוותה חוט שדרה מוביל ברעיון התחייה וב'חידוש ימינו כקדם'. גם המצאותיהם וניסוייהם של המורים ואנשי הרוח ב'יישוב החדש' האורבני (יפו, ירושלים וכדומה), שלא נבעו ישירות מהחיים הכפריים של טקסי טבע, עבודה ונוף – כוונו והותאמו לפעילות התרבותית של המושבה. כלומר, 'תרבות המושבה' היתה לתרבות המסד בארץ ישראל.

חקר התרבות בתקופת העלייה הראשונה התבסס עד כה על מקורות טקסטואליים של ספרות, עיתונות, ספרי יובל ודוקומנטציה אישית (סיפורי מסעות, יומנים, מכתבים, ספרי זכרונות וכיו"ב). בשנים האחרונות – משנפתחו הארכיונים של המושבות לקהל הרחב וחלקים מהם אף עובדו ומוחשבו – נוסף מידע רב לחוקר וללומד. גם ההתעניינות הציבורית, לרבות הנוסטלגית, שרק הולכת וגוברת עם השנים, מעודדת את חקר התקופה; התעניינות זו באה לידי ביטוי בביקורים במוזיאונים של המושבות, בסטודיוס באתרים ההיסטוריים השמורים בהן, וכן בתרומותיהם של צאצאי העלייה הראשונה, המרגישים עכשיו מחויבים יותר להעלות אל הכתב את סיפורי משפחותיהם, למיין את הצילומים שבאלבום, לשקם את הפריטים הישנים שנשתיירו במחסן ולמסרם למוזיאונים המקומיים.

חומר רב זה, ההולך ונאסף, רק שב ומאשר את מצבור הניסויים והחידושים שכוונה העלייה הראשונה לקראת תרבות ישראלית לעתיד לבוא – כאידיאולוגיה, כאתוס וכמיתוס. יתרה מזו, הרפרטואר של העלייה הראשונה מכווין אותנו לזהות את רכיביה גם בנקודות זמן מאוחרות יותר, כאשר חלקם לובש ופושט צורה, וחלקם קיים ופועל עד היום. אי לכך הרחבנו את יריעת השיח, כדי לשוב ולבחון תרבות-ראשית זו גם מפרספקטיבות של תקופות נוספות ובהקשרים חדשים.

הקובץ מקיף מאמר-מקדים וארבעה פרקים: במאמר-המקדים פונה ישראל ברטל לבחון מחדש את ראשוניותה של העלייה הראשונה כ'מקום' וכ'זמן', כשהוא מעלה שאלות בהקשרים היסטוריים-גיאוגרפיים שלא נשאלו עד כה, כמו מקומה של העלייה הראשונה בגל ההתיישבויות היהודיות החקלאיות במזרח אירופה, וכיצד התעמולה הציונית מְזַעֶרֶת התיישבויות אלה כדי להאדיר את זו שבארץ ישראל. וכאמור, כיצד חוללה העלייה הראשונה

טרנספורמציה אצל יהודי התפוצות בתפיסת ה'זמן' וה'מקום' הארץ ישראלי: ממיפוי יהודי של ערי קודש וקברים – לגיאוגרפיה ציונית של מושבות, ומזמן דתי – לזמן לאומי.

בפרק הראשון של ספר זה שלושה מחקרים שכל אחד מהם עוסק בפן אחר של תרבות העלייה הראשונה. מאמרו של יוסף טובי מציג את תרומתם של יהודי תימן למעגל התרבות החדשה בארץ ישראל, כאשר עם עלייתם לירושלים הם מביאים עמם כתבי יד יהודיים עתיקים ונדירים; כתבים אלה עוררו עניין רב בקרב חוקרים ומלומדים באירופה ואמריקה, ובשלהם היתה ירושלים למרכז של התעניינות ועלייה לרגל. מאמרו של טובי מייצג את תרבויות היהודים שיובאו לארץ מארצות האסלאם, ואשר היה בהם כדי להטעין ולהאדיר את הפסיפס התרבותי הקיים, אלא שבנסיבות של הגמוניה אשכנזית שלטת – אידיאולוגית וחברתית – לא תמיד הוכרה חשיבותן. גם מושא מחקרם של יוסף שלמון וקרן דובנוב לא זכה לבדיקה ראויה עד כה. יוסף שלמון עסק רבות בלאומיות הדתית בראשית היישוב לרבות בהגותו של ר' יחיאל מיכל פינס – עסקן ואיש רוח. אלא שכאן חָבְרָה לו הלשונית קרן דובנוב והם ייחדו את מחקרם לפעילותו הלשונית-מילונית דווקא. כידוע, גם פינס פעל ותרם להתחדשות הלשון העברית, אלא שמפעלו הלשוני, כמו מפעלם של מחדשים אחרים באותה תקופה (דוד ילין, זאב יעבץ, יצחק אפשטיין), לא זכו למחקר מקיף, ונדחקו במשך השנים מידעת הציבור. ייחודו של פינס הוא בהצעותיו לחדש עברית מדעית, ומחקרם של שלמון ודובנוב אכן מגיש מילון מייצג של חידושים ממבחר מדעי זה. לקטגוריה זו של בניית תרבות חדשה יחד עם ההיסטוריה החדשה, מצטרף מאמרה של יפה ברלוביץ המתחקה אחר הנסיונות העופריים, 'להמציא' כבר מעצם ההתיישבות הראשונית בארץ ישראל תרבות לאומית מקומית; תרבות, שבד בבד עם מקורותיה ההגותיים במערב ובמזרח אירופה (צבי הירש קלישר, משה הס, י"ל פינסקר, אחד העם), החלה ממשת עצמה גם כפרקטיקה יומיומית, מיידית. פרקטיקה זו תרמה מלכתחילה להתארגנותה של קהילה יישובית שסיפקה למתיישביה במושבות יהודה, השומרון והגליל (לרבות 'היישוב החדש' בערים), רפרטואר מגוון של טקסים, סמלים ומנהגים (מסורתיים רומנטיים; ריבוניים מודרניים; מיובאים ומקומיים), שבאמצעותם יכלו לדמייך את השיוך ביניהם, וממילא את היותם 'לאום', כאן ועכשיו.

בפרק השני ארבעה מחקרים אשר במרכזם מתפתח שיח בין היסטוריה לתרבות, ואשר מאיר סוגיות חדשות בחקר העלייה הראשונה: חלקן נבדקו לאור מודלים תיאורטיים חדשניים שלא הרבו ליישם, וחלקן התבססו על חומרים ארכיוניים שלא נבדקו עדיין. מחקרו של יוסף לנג עוסק בספרי היובל המספרים את תולדותיה של המושבה פתח תקווה. דוקומנטציה שנמצאה

בארכיון העירוני בשנים האחרונות, לרבות ספר יובל גנוז, שבה ומורה כי פולמוסים בלתי נלאים ליוו ספרי יובל אלה, בכל הנוגע לכתיבת ההיסטוריה של המושבה. ואכן, במשך שנים נכתבו נוסחאות היסטוריות שונות אודות פתח תקוה – אם על ידי בני המשפחות המייסדות, ואם על ידי עיתונאים ועסקנים. אך גם כאשר נכתבה היסטוריוגרפיה באופן מקצועי יותר, היא לא התקבלה פה אחד. מחקרו של לנג מתמקד, אפוא, בפולמוסים אודות ספר היובל הגנוז (ספר היובל לשנת החמישים למושבה, תרפ"ט).

כתיבת ההיסטוריה אודות האשה בתקופת היישוב, וממילא האשה בעלייה הראשונה, היא כתיבה חדשה שהוצעה בעקבות התיאוריות הפמיניסטיות והמגדריות. מי היא האשה הייצוגית לתקופה זו, וכיצד ניתן ללמוד על מקומה בחיי המושבה, כאשר הדוקומנטציה הגברית המדווחת על המושבה, כמעט ואינה מספרת עליה ועל פעילותה? מרגלית שילה משחזרת את דיוקנה של האשה בעלייה הראשונה, מתוך פסיפס של עדויות, ובראש ובראשונה אלה של הנשים עצמן. מסתבר שנשים בכל זאת העזו לספר בקולן-שלהן את חיי הַראשית הלאומית כאן, כפי שהתנסו וניסחו אותם – בזיכרונות, ביומנים, במכתבים ובאוטוביוגרפיות. היסטוריה זו של נשים מגלה מבין השיטין גם רפרטואר ראשוני של תרבות נשים ארץ-ישראלית (תרבות הבית הכפרי החדש, אתוס של רומנטיקה ארץ-ישראלית, וחתירת 'היהודיה החדשה' ללימודים והשכלה).

כתיבה היסטורית חדשה מציעה גם בת-ציון עראקי קלורמן, החושפת את מערכת היחסים הפרובלמטית שבין הנהגת ציבור עולי תימן במושבות לבין ההנהגה של האיכרים והוותיקים, אנשי העלייה הראשונה. עראקי קלורמן בודקת חומרים אלה בכלים תיאורטיים פוסט-קולוניאליסטים, כשהיא עוקבת אחר התפתחותה של התרבות הפוליטית הבין-עדתית במושבה ראשון לציון, כפי שהתגבשה והתנהלה שם בשנות העשׂה והעשרים. למותר לציין כי שדה ההתגוששות בראשון לציון משמש כאן כמקרה בוחן, ויש בו כדי לייצג מערכות יחסים דומות שהתנהלו גם במושבות אחרות.

נילי אריה ספיר מייחדת את מחקרה למתיישבים הראשונים כ'היסטוריונים' הכותבים מ'ידע אישי' את הנרטיב ההיסטורי-לאומי, כשהיא בודקת תופעה זו מן ההיבט הפולקלוריסטי. בדידה של אריה ספיר מצוי כתב יד של סבה, אמנון הורביץ, שהיה הבן הראשון לביל"ויים בגדרה. הורביץ הרבה לכתוב ממזארים היסטוריים, אם מתוך חוויות חייו שלו, ואם מתוך סיפורים ששמע מפי הוריו הביל"ויים, כשהוא נחוש בהכרה של שליחות ואחריות להעביר עדות אותנטית זו – שאין מהימנה ממנה בעיניו – הלאה. אריה ספיר, האמונה על תיאוריות פולקלוריסטיות של 'הסיפור האישי', מנתחת ממזארים אלה מההיבט האידיאולוגי-פרטי ומההיבט ההיסטורי-קולקטיבי.

הפרק השלישי עוסק בנקודות זמן המקדימות (ו/או המשיקות) לעלייה הראשונה, כאשר השיח המתנהל כאן מתמקד בעולם היהודי בתפוצותיו, וביחסו למהפך ההיסטורי המסעיר של ראשית התיישבות יהודית חקלאית בארץ ישראל.

שני המאמרים הבאים עוקבים אחר התגייסותה של תנועת 'חיבת ציון' לשירות העלייה הראשונה. מרים קצ'נסקי מפנה את תשומת הלב לדרכי התעמולה (בידיש) שהפעילה התנועה באמצעותם של דרשנים ובדחנים, כדי לעורר יהודים ולעודדם להתיישב בארץ. תופעה זו, שלא נחקרה עד כה, מפתיעה – בגלותה את הקשר שנוצר בין המנהיגות המשכילית העברית של 'חיבת ציון' לבין סוכני תרבות לא-ציוניים, שנחלצו, בגיבוי רבניהם, לעזור לתנועת 'חיבת ציון'; או במילים אחרות, כיצד על ידי הכלים התיאטריים שעמדו לרשותם, והקהל שנהר להופעותיהם, השכילו הבדחנים – בקהל של חתונות ושמחות – והדרשנים מעל כימת בית הכנסת, לשבות את לבם של קהלים רחוקים וקרובים להגביר את העלייה ולהרחיב את מעגלי התנועה.

בהיותה הגוף הפעיל בתהליך העלייה וההתיישבות, ביקשה תנועת 'חיבת ציון' להעמיד גם המנון לאומי ליישוב החדש בארץ ישראל. תנועה זו – שעודדה את חבריה להגשים חלום דורות: ליוותה אותם בבניית יישובים חקלאיים, ועקבה וסייעה בהתאקלמותם הכלכלית והמשקית – עודדה גם לגבש סמלים לאומיים. אלא שניסיון זה להמנון, כשל שוב ושוב. אליהו הכהן, חוקר הזמר העברי, מעלה כאן פרשה בלתי ידועה שעניינה סדרה של יוזמות בלתי נלאות שנעשו על ידי מנהיגי 'חיבת ציון' במזרח אירופה, משוררים ומוסיקאים, להעמיד את ההמנון הנכסף ('התקווה') היה אז רק 'עוד שיר ציוני'). הכהן מתמקד בין היתר גם בתיאור מהלכיהן של התחרויות לכתיבת ההמנון שהתנהלו שם, וכמובן – עיון בהמנונים המתחרים.

הפרק האחרון, המשלים את השיח בין התקופות, חוזר לארץ, והפעם לישראל של סוף המאה העשרים. המחקרים המתפרסמים בו מבקשים לבדוק כיצד לאחר שנים של אדישות והעדר עניין בהיסטוריה של העלייה הראשונה – פועלים כעת גורמים בציבוריות הישראלית – לשַׁמֵר את מה שנותר במושבות, כדי לשחזר את אלבום הילדות הקולקטיבי שלנו. מחקרים אלה קושרים הווה בעבר, ומביאים בתוך כך הדים מן הדיונים שאינם יורדים מסדר היום הציבורי-תרבותי על אודות שימורו של העבר הארץ ישראלי כסיפור, כנוף, כמבנה וכאתר. עפרה קינן ועמוס רון, החוקרים את התרבות המוזיאולוגית ככלי לשימור מורשת, מציגים את אחד הפתרונות הטכנולוגיים החדשניים לשימור ולאיסוף: המוזיאון הווירטואלי. במחקר זה הם מתחקים אחר טיבו של מוזיאון זה, דרכי פעילותו, וכיצד הוא תורם לקהילה לארגן את עצמה סביב שימור ואיסוף חומרי הזיכרון שלה, ולעניינו כאן: חומרי הזיכרון

של העלייה הראשונה. גם רן אהרנסון, במחקרו, מחזיר אותנו אל העלייה הראשונה, והפעם אל נופי המושבות כפי שהם מצטיירים כיום, כשהם מכילים משארים ואתרים, המוסרים בעצם נוכחותם, דרישת שלום בלתי אמצעית מימים עברו. ואכן שני מוזיאונים אלה: הווירטואלי והקיים בשטח, בהיותם מוכלים ופועלים כאן ועכשיו, מורים לא רק על רצף תרבותי עקבי ונמשך, אלא על אינטראקציה רב-תרבותית, שממשיכה ומייצרת רב שיח בין תרבויותינו מראשיתן עד הנה.

יפה ברלוביץ